

"הדג שלא רצה להיות דג":¹

מטופל, מטפל, אמנות וקודים תרבותיים בחברה הערבית בישראל

שרית בר זקן

מבוא

החברה הישראלית מורכבת ממגוון תרבויות המצויות על הרצף שבין תרבות אינדיבידואלית לתרבות קולקטיבית. חלקים נכבדים מהחברה הישראלית ממוקמים קרוב יותר לתרבות קולקטיבית, ובכלל זה החברה הערבית, החברה החרדית, עדות המזרח ועוד (Karayanni, 2020). חברה קולקטיבית מאופיינת בהתמקדות בנורמות החברתיות ובערכי החברה, הכרוכה לרוב בויתור של הפרט על ההתמקדות בעצמי (De Piano, 2020). אלא שבשונה מהתפיסה הקולקטיבית, הטיפול באמנות התפתח בחברה המערבית, כתחום המאופיין בתפיסה תרבותית אינדיבידואלית, בהיותו מתבסס על הגישה הפסיכודינמית הממוקדת בפרט (Doby, 2017; Copeland, 2006; Hocoy, 2020; Watts, 2017). במאמר זה² אדון בטיפול באמנויות בחברה הערבית בישראל, המאופיינת בקודים ובנורמות תרבותיות הנוטים לכיוון של חברה קולקטיבית. המאמר יתמקד במפגש המורכב שבין אמנות לבין החברה הערבית בחדר הטיפול, ובתוך כך יוצגו דרכי ההתמודדות של מטפלות באמנות מהחברה הערבית לנוכח הקונפליקטים והקשיים שעלו בעבודתן בשטח (Bar Zaken & Walsh, 2021). המאמר יעסוק בקונפליקט הנוצר בחדר הטיפול באמנות כתולדה של הניסיון לגשר על הפערים שבין תרבות אינדיבידואלית לתרבות קולקטיבית. ההתמקדות תהיה בפערים שבין נורמות הטיפול הפסיכודינמי המערבי לבין תחום הדת, הערכים החברתיים-משפחתיים, מיניות וזרות התחום הטיפולי בחברה הערבית. אדגים את דבריי באמצעות ציטוט עדויותיהן של מרואיינות.³

טיפול בחברה הערבית

חלקה של החברה הערבית מכלל האוכלוסייה בישראל הוא כ-21% (למ"ס, 2022). החברה הערבית בארץ נחלקת בין שלוש קבוצות דתיות, המאופיינות כחברה קולקטיבית: מוסלמים (83%), דרוזים (7.5%) ונוצרים (9%). קבוצות אלה שותפות לתנאים חברתיים, היסטוריים ופוליטיים דומים, אך שונות בזהותן הדתית, התרבותית והאתנית (Cohen, 2018; Khattab, 2005). גווניה של החברה הערבית באים לידי ביטוי בשונות בין תושבי הכפר לתושבי העיר, בין תושבי הצפון, תושבי המרכז ותושבי הדרום, וכל תת-קבוצה היא בעלת אפיונים ייחודיים לה, ובכלל זה ערכים, תפיסות עולם, נורמות ומנהגים (Karayanni, 2020). החברה הערבית

¹ קור, 1985.

² המאמר מתבסס על מחקר במסגרת עבודת הפוסט-דוקטורט שלי, מכון מופ"ת, תל אביב.

³ במחקר איכותני פנומנולוגי זה השתתפו 13 מרואיינות שהן מטפלות באמנות המשתייכות לחברה הערבית בישראל ומטפלות בבני תרבותן. המרואיינות מייצגות את גווניה של החברה הערבית: מוסלמיות, נוצריות ודרוזיות, דתיות וחילוניות. חלקן מתגוררות בעיר וחלקן בכפר ברחבי הארץ: צפון, מרכז, דרום.

מצויה אמנם בתהליכי שינוי לנוכח השפעת תרבות המערב, אך עם זאת התפיסה הרווחת היא לרוב מסורתית (Dwairy, 2013; Abduljaber, 2018; Magnússon, 2011).
כחברה קולקטיבית, מאופיינת החברה הערבית לרוב בראיית טובתו של הכלל ורצונותיו לפני טובתו של הפרט, העצמי ורצונותיו (Kalliny et al., 2011). לפיכך, הדימוי העצמי של הפרט עשוי בסבירות גבוהה יחסית להיות תלוי בסטטוס המשפחתי יותר מאשר בהישגיו האישיים (Al-Krenawi, 1999; De Piano, 2020). ההשתייכות היא ערך מרכזי, ולכן המסר הקהילתי הוא כי רצוי להימנע מעימותים (Dwairy & Van Sickle, 1996; Omran, 2012). בהתאם, בעיות נפשיות נקשרות לבעייתיות שבין הפרט לחברה, ומנגד בריאות נפשית נתפסת כהרמוניה ביניהם (Dwairy, 1997; Triandis, 2018). לפיכך, מטפלים החווים את הקונפליקט שבין שתי תפיסות תרבותיות אלה עלולים להעלות ספקות ביחס להתאמת הידע שרכשו בהכשרתם.
אימאן⁴ (שם בדוי), מטפלת באוכלוסייה בחברה הערבית בצפון הארץ, מספקת דוגמה מחדר הטיפולים לפער שבין שתי התרבויות. היא מתארת את שיחתה הראשונה עם מטופל, מחמוד (שם בדוי), בנוגע להתחלת טיפול פרטני במסגרת בית הספר:

קרוב משפחה של מחמוד, תלמיד כיתה א', נרצח. הוא שואל אותי, אם אני מכניסה לחדר שאנחנו נפגשים בו גם ילדים מהחמולה שהרוצח ככל הנראה משתייך אליה. הוא אמר לי בנחרצות: "אסור לך להכניס אותם, צריך לגרש אותם מבית הספר, צריך לגרש את כל החמולה מהעיר".

התיאור של אימאן מראה כיצד המטופל שנפגע מחמולה מסוימת מביא לחדר הטיפולים את התפיסה הקולקטיבית, כחלק בלתי נפרד מזהותו העצמית. מרגע זה התפיסה האינדיבידואלית המאפיינת את הטיפול באמנות חדלה להתמקד בפרט, והחוויה הקולקטיבית תופסת את מקומה וממלאת תפקיד נכבד ומרכזי. בנקודה זו, המטפלת כבר לא יכלה להפריד בין מחמוד המטופל לבין החמולה שממנה הגיע, וכך החמולה התמקמה במרכז החוויה האינדיבידואלית של המטופל. טיפול באמנות מתבסס על השילוש – מטפל, מטופל ואמנות. משולש יחסים מורכב זה מזמן מבחר התמודדויות ברבדים בין-אישיים ותוך-אישיים. אם נוסיף ליחסי גומלין מורכבים אלה את האפיונים התרבותיים הייחודיים של המטפל ושל המטופל נקבל סיטואציות סבוכות ונפתלות המצריכות יכולת יצירתית, גמישות ומבחר דרכי התמודדות בשאיפה לגשר על הפערים הנוצרים עקב מורכבות זו. פערים אלה עלולים להוביל לכשלים באמפתיה, לנשירה מתהליך הטיפול, להעברות ולהעברות נגדיות שאינן זוכות למקום ולהכרה (Bar Zaken & Walsh, 2021).
המפגש שבין מטפלים באמנות לבין מטופלים ולבין הקודים החברתיים בחברה הערבית מעלה נקודות תורפה מועדות שבהן נוצרות מעין צרימות בחיבורים – בהקשר לדת, בחיבור לקודים

⁴ מתוך מפגש עיון "טיפול באמנות בראי החברה הערבית ובדיאלוג בין תרבויות" שנערך בחודש מרס 2022 במכללת סמינר הקיבוצים, תל אביב.
שמות המטפלים והמטופלים במאמר זה בדויים מטעמי חיסיון.

המשפחתיים הנהוגים, בגבולות התחום המיני ובתפיסה הרווחת בחברה הערבית לגבי תחום הטיפול הנפשי ותחום האמנות בכלל (Bar Zaken & Walsh, 2021).

כשהדת פוגשת טיפול:

מפגש בין תפיסות הדת לתפיסות מקצועיות מערביות בטיפול

ככלל, דת מתווה דרכים ייחודיות להתבוננות לעולם, ובתוך כך מקנה ערכים ונורמות. לעתים התפיסות והנורמות הטיפוליות מתנגשות עם ערכים אלה או אינן עולות בקנה אחד איתם (Bar Zaken & Walsh, 2021). לדוגמה, העבודה הטיפולית באמצעים אמנותיים נעשית מוגבלת לנוכח האיסור לצייר דמויות לפי דת האסלאם. איסמאן, מטפלת באמנות, מסבירה:

יש משפחות שהן דתיות. מבחינת הדת אסור שיהיו ציורים או רישומים של בני אדם, חיות או של כל דבר שיש בו את הנפש או שהוא חי. זה בא מתוך אמונה שאלוהים הוא זה שיוצר את הדמויות הללו, את החיים ואת בני האדם, ואנשים לא יכולים ליצור דמויות אנושיות כאלה.

דוגמה אחרת היא מהדת הדרוזית: על פי הנורמה והאמונה הדתית הדרוזית, האדם צריך להיות שלם עם גורלו, בלי לפקפק ולשאול מדוע אירועים מסוימים התרחשו בחייו, ולכן לא מקובל לשאול מטופלים דרוזים על אירוע שהשפיע עליהם (Halabi & Horenczyk, 2020). עדל, מטפלת באמנות, מספרת:

בתפיסה של הדת הדרוזית, מאוד חשוב להבין שאנחנו לא שולטים בהכול, ויש דברים שלא משנה מה יקרה, הם היו צריכים לקרות, זה משהו שהיה "מכתוב". ואז, כשהייתי מעלה את האופציה שיכול להיות שאיזה אירוע השפיע על ההתפתחות הרגשית של הילד או על הבריאות הנפשית שלו, פתאום זה התקבל ב"לא, מה הקשר?" או "לא, את יודעת, אנחנו מאמינים, זה לא ככה...".

אימאן מתארת את החוויה הרגשית שלה כמטפלת באמנות אל מול איסורי הדת שאילצו אותה לשנות את השפה הטיפולית האמנותית ולהתאים את עצמה לקודים הדתיים. חיבור מורכב זה בין עקרונות הדת לעקרונות הטיפול באמנות מדגים היטב את הפער ביניהם ואת הקושי המתלווה לזה בעבודה בשטח. אימאן מספרת על מקרה מחדר הטיפולים במסגרת עבודתה בבית ספר בצפון הארץ:

פדייה (שם בדוי) היא ילדה בכיתה ו', ילדה עם חיוך מקסים ויצירתית, גופה הקטן והרזה מכוסה בבגדים צנועים במידה יותר גדולה מהמידה שלה, כאשר החולצה והחצאית רחבות ממידות הגוף הן מטשטשות כל זכר לנשיות שמתחילה להתפתח. כאשר פדייה נכנסת לחדר, היא מיד פונה לפינת הכלים המוזיקליים ולוקחת את התוף ואת הדרבוקה ומתחילה לתופף ולרקוד ולהסתובב, כאילו היא נמצאת בתפילה סופית, עוצמת את עיניה, ובחוויה שלי מבחוץ – כאילו נכנסת לשיכרון חושים. תוך כדי הריקוד היא מאלתרת שירים, מביאה לי עוד תוף ומזמינה אותי לרקוד איתה. בלי מילים. דרך התנועה והריקוד היא מביעה את עצמה, במקום שאמור כביכול להיות מְקַל מוגן ומאפשר. מחנכת הכיתה פונה אליי בשיחה רשמית ומנסה להיות רכה כלפיי: "אימאן,

את יודעת שאני אוהבת אותך... אימא של פדייה התקשרה ודיברה איתי, היא אומרת שאת מעבירה את שעת הטיפול בריקודים עם הבת שלה, את יודעת שהאבא הוא שיח', והאם מכוסה עם רעלת פנים, והדברים האלה לא מקובלים, את לא רוצה להתעסק עם המשפחה...". במפגש הבא, רגע לפני שפדייה נכנסת לחדר הטיפול, אני מוצאת את עצמי מחביאה את כלי המוזיקה בתוך הארון ונועלת אותם. אני צריכה להתמודד ולהתאים את המפגש כך שיהיה מותאם תרבותית. דבר זה יוצר אצלי חוויה של סירוס, אני בעצמי כמטפלת לא יכולה להביא ולאפשר את הכלים שדרכם פדייה מצאה דרך להביע את עצמה. כאשר פדייה לא מוצאת את הכלים המוזיקליים על המדף, היא מבקשת ממני לשמוע שיר ביוטיוב – שיר עם בערבית בניב תוניסאי: "يا ليلي يا ليلية ويش اشكيلك، يما صغير وفي قلبي غمة، بحب اطيير لفقو ويحبوا يقصوا لي جناحي". וזה אומר: "מה אגיד ומה אומר, אני צעיר, אך בלבי עצב, אני אוהב לעוף גבוה, והם אוהבים לקצץ לי את הכנפיים". כניסת השיר לחדר הטיפול משקפת נאמנה גם את החוויה שלי כמטפלת שמנסים לקצץ לי את הכנפיים. אני מזדהה עם המטופלת – היא חווה את זה כבת מול הקהילה, ואני חווה את זה כאשת מקצוע מול הקהילה. זה קונפליקט שאני אמורה להתמודד איתו, פער בין עקרונות המקצוע לבין התפיסה החברתית.

מעבר לנקודת המפגש בין נורמות ואיסורי הדת לבין עקרונות הטיפול, אפשר למצוא נקודות מפגש שאינן תואמות בין ערכים חברתיים ומשפחתיים בתרבות הקולקטיבית לבין אפיונים ועקרונות של הטיפול באמנות, כפי שצמח בחברה האינדיבידואלית.

כשקודים תרבותיים פוגשים טיפול:

מפגש בין ערכים חברתיים ומשפחתיים לבין עקרונות הטיפול

חוקרים (Dwairy, 2013; Abduljaber, 2018; Magnússon, 2011) טוענים שגם בני החברה הערבית הממוקמים קרוב יותר לתפיסה המודרנית, תפיסתם הפנימית נוטה למסורתית, ובעיקר סביב ההתייחסות למשפחה. בהתאם לתפיסה זו, הגישה המקובלת בחברה הערבית היא שלא לחשוף בעיות אל מחוץ למשפחה. גישה זו יוצרת מחסום בתקשורת ובתהליך הטיפולי, ומטפלות באמנות מתארות קשיים בשיח עם מטופלים סביב העובדה שיש לדבב את המטופלים כדי שיספרו על עצמם ועל בני משפחתם. יש תחושה של סודיות ובושה בקרב המטופלים בחשיפה האישית בפניהן כדמויות זרות שאינן קשורות למשפחה. מהא, מטפלת באמנות, תיארה מחסומים אלו:

באופן כללי, יש תחושה של סודיות. המטופלים לא רוצים להיחשף, והם מתביישים לספר. אבל הכול אצלנו כזה ב"שושן", אסור לדעת.

Bar Zaken & Walsh, 2021

בהקשר זה, אימאן מתארת כיצד התפיסה השמרנית לגבי זהות גברית לעומת זהות נשית פוגשת את המטופל שלה ואותה כמטפלת שצריכה ליצור בתוכה גשר בין התפיסה הליברלית לתפיסה השמרנית בשאיפה לאפשר למטופל להתמודד עם המצוקה שלו:

פתחי (שם בדוי) הוא תלמיד בכיתה ג'. אימו במקור מהשטחים, ועכשיו הם גרים בשטחי ישראל עם האב, שהוא בעל אזרחות ישראלית. פתחי חי בקונפליקט בין הזהות הישראלית שלו לבין הזהות הפלסטינית. הוא לא מרגיש שייכות לעיר ולא לבית, והרבה פעמים גם לא לבית הספר. בתקופה שלפני החופשה מבית הספר הוא משתף אותי בהתלהבות שלו לחזור הביתה. החיים שלו דואליים – בין השטחים לבין החיים בשטחי ישראל. ההורים והמחנכת כועסים עליו שיש לו קשיי הסתגלות.

דרך התנסות ביבליותרפיה אני מנסה לסייע לו להביע את הרגשות שלו, להבין מה זה בית בשבילו. דרך הסיפור "הבית של יעל", שמספר על יעל שמנסה למצוא לעצמה בית, וכל פעם מתמודדת עם הפרעה מבחוץ, כמטפלת אני מנסה לעזור לו להפנים מה מספק לו תחושה של "בית", אחרי שעשינו עיבוד של הזיכרונות מהילדות המוקדמת שיש לו מהבית שלו בשטחים. מנסים ביחד לבנות סיפור נרטיבי חדש לצד הישן, עם זיכרונות וחוויות חדשים. הוא גם מרחיב את השיח הרגשי דרך שמיעה של מוזיקה עממית מצרית דרך היוטיוב. במפגש אני מאפשרת לו לשמוע את השירים שהוא אוהב על מנת להבין את העולם הפנימי שלו. תוך כדי כך הוא משתף אותי במשאלת לב שלו להיות מפורסם כמו הזמרים או להיות מעצב אופנה ידוע. הוא מצייר מכנסיים צמודים מזהבים ואומר כמה היה רוצה שיהיה לו פוני חלק ובלונדיני עם צבע עיניים כחולות. הוא אומר לי "המורה", ושואל: "האם זה נכון שגברים שמחקים את הנשים אז אלוהים שם אותם בגיהנום?". אני אומרת בלב, "לא אלוהים שאני מכירה". אחר כך אני נותנת הסבר רציונלי: "בכל אדם יש תכונות של נקבה וגם של זכר, העניין הוא לאזן בין התכונות". תוך כדי התהליך, המחנכת מודיעה לי שההורים רוצים להפסיק את הטיפול. הם טוענים שאני מעודדת אותו בתוך חדר הטיפול לשמוע שירים שלא מתאימים ונותנת לגיטימציה למשאלות הלב שלו שלא מקובלות דתית וחברתית. אני מזמינה את האם למפגש. במפגש אני מקשיבה לה ונותנת לגיטימציה לתחושות שלה. אני מסבירה לה מה אנחנו עושים בחדר הטיפול, מסבירה שהשירים הם בעצם כלי ביבליותרפיה שדרכו הילד יכול להביע את עצמו. במפגש האם משתכנעת להשאיר את בנה ולהמשיך בטיפול. אחרי שבועיים היא מחליטה סופית ורשמית שהבן שלה יפסיק את הטיפול, אחרי שצייר דגל על הזרוע שלו. היא טענה שזאת תוצאה של הטיפול כי אני אפשרתי לו ככל העולה על רוחו. היא אפילו לא ראתה צורך במפגשי פרידה, היא רק רצתה שיסיים את הטיפול. בכל זאת, אני מתעקשת על מפגש פרידה תוך כדי שאני מעבירה מסר לילד שדברים שאפשר בחדר, בהרבה מאוד מקרים אי-אפשר בחוץ, ושהוא יכול לקבל תגובות לא נעימות. אני מרגישה אחריות לצייד את פתחי בכלים הישרדותיים. הטיפול לצערי נקטע, ובכל פעם שאני נכנסת לאסוף תלמידים מהכיתה שלו, פתחי מסתיר את הפנים שלו בכובע ובמסכה. הקונפליקט בין החברה השמרנית לבין הרצון שלי לאפשר לו מרחב חופשי ומוגן להבעה עצמית נתקל בזרועות תמנון ארוכות, גדולות וחודרניות. הן מגיעות לחדר הטיפול שלנו דרך הקול של האם ודרך הקול של המחנכת שמציעה להחביא את הפלאפון שלי, שלא יהיה על השולחן. דבר זה אילץ אותי לחשוב עם עצמי, מה יכול להתאפשר ומה לא. בטיפול אני בוחרת להקריא לו את הסיפור "הדג שלא רצה להיות דג" (קור, 1985). פתחי משתף אותי שהדג מרגיש שהוא בודד בים, אימא ואבא שלו נמצאים בים אחר. כשאני שואלת, למה הדג הזה זקוק? הוא עונה: "לים גדול יותר".

נראה שעניין הסודיות, והערך החברתי שלפיו שומרים את "הכביסה המלוכלכת" בחיק המשפחה, לצד תפיסות שמרניות אחרות שפוגשות תפיסות ליברליות – כל אלה הם כר נרחב למורכבויות עמוקות בחדר הטיפולים, המתרחבות גם לתחום המיני ולתפיסות שמרניות בתחומי המגע הפיזי בין גברים לנשים.

תחום המיניות בחדר הטיפולים: מפגש מטפלות-מטופלים-מיניות

התחום המיני רגיש ומוגבל מאוד בחברה הערבית, והביטוי שלו נמצא בטווח האיסור החברתי (Khalaf, 2014). המטפלות באמנות מספרות על מורכבותו של תחום זה בתוך חדר הטיפולים. הן חוות פערים בין תפקידן כמטפלות מאפשרות ומכילות לבין מה שמצופה מהן כחלק מהקהילה בחברה הערבית. סאמרה, מטפלת באמנות, סיפרה על מקרה שנער שיתף אותה בכך שנישק נערה שהוא אוהב. אירוע כזה אינו מקובל בחברה הערבית, אך למרות זאת היא הכילה אותו, אף שהציפייה ממנה היא למזוף בו:

יש לי מתבגר שבטיפול הוא משתף אותי בסיפורי האהבה שלו ובקשרים שלו עם בנות, והיה רגע ששיתף אותי בקשר שלו עם רנין, ואז הוא אמר שהוא ראה אותה והוא חיבק ונישק אותה. אז אני הייתי במקום ממש פתוח. הייתי איתו בהרגשה שלו... אבל מבחינה תרבותית, זה לא מתאים, או אם המורה הייתה במקומי, אז הייתה אומרת שאסור לעשות את זה.

מקרה זה ממחיש את הפיצול שחווה המטפלת בין נאמנותה לטיפול המשתף אותה באירוע שחרג מהנורמה התרבותית סביב קרבה מינית לבין נאמנותה למסגרת החינוכית, ההורית והתרבותית, האוסרת התנהגות מסוג זה. נראה שסאמרה בחרה בנאמנות כלפי המטופל על פני נאמנות כלפי הקהילה, כדי לאפשר למטופל מהלך טיפול מכיל, אך נראה שמקום זה מצריך ממנה הסתרה וחוויה של שותפה למעשה אסור (Bar Zaken & Walsh, 2021).

מקום למשוגעים:

מפגש בין המטפלות לבין זרות ודחייה של התחום הטיפולי בחברה הערבית

מחקרים מדווחים כי טיפול נפשי, ככלל, זר ואינו מוכר לחברה הערבית, ובייחוד טיפול באמנות, ולכן מטופלים מתנגדים לטיפול (Dwairy & Jagelman, 2020; Bar Zaken & Walsh, 2021). הטיפול נתפס כמקום "משוגעים" בלבד, מתייג וגורם בושה בקהילה. מהא, מטפלת באמנות, מתארת את התחושה:

תקשיבי, כאן לא מבינים מה זה טיפול באמנות. לא יודעים מה זה נפש, אפילו פסיכולוג הם לא רוצים. אין להם את המודעות לנושא הזה.

אמנה, מטפלת באמנות, מספרת על עבודתה עם הורים:

כל הזמן אומרים שאת מורה לאמנות, עד היום לא מקבלים שאני מטפלת. גם פגשתי קשיים עם ההורים, אם אני הייתי קוראת להורים ויושבת איתם, מדברת על הילד וכל מיני, הם לא מקבלים, הם אומרים לי הבן שלנו לא משוגע. הם לא מבינים מה זה טיפול באמנות, הרוב לא מאמינים, כי הם אומרים שהם לא משוגעים.

זרות התחום הנפשי-טיפולי מובילה את המטפלות מהחברה הערבית למצוא פתרון שיאפשר להן לממש את מקצוען בשטח. המטפלות מדווחות שהן עסוקות רבות בניסיון להסביר למטופלים מהו טיפול, והן מנסות להרגיע את חששותיהם של המטופלים מפני דעות קדומות. לדבריהן, פגישות רבות הן בעלות אופי פסיכו-חינוכי, כלומר חשיפת המטופלים, ובעיקר את הוריהם, למושגים פסיכולוגיים והתפתחותיים בשפה מותאמת, נגישה ומובנת. מלאכת טרנספורמציה זו חשובה מאוד לביסוס המרחב הטיפולי בחברה הערבית (Bar Zaken & Walsh, 2021).

לפגוש אמנות:

מפגש מטופלים-מטפלות-אמנות

אמנות בחברה קולקטיבית כדוגמת החברה הערבית משמשת לרוב אמצעי לביטוי קבוצתי מסורתי ולעיתים דתי (Alyami, 2009; Mdallel, 2003). האמנות בעולם הערבי משתנה ממדינה למדינה ומחברה לחברה. היא יכולה לנוע בין המסורתי, המזרחי ועד למודרני והמערבי (Hall & Hall, 1990), אך עם זאת, לרוב התפיסה המסורתית היא הדומיננטית (Dwairy, 2013; Abduljaber, 2018; Magnússon, 2011). מנגד, החברה המערבית מאופיינת לרוב בתפיסות הנטועות בהתמקדות באינדיבידואל כמרכז השיח, ולכן האמנות נתפסת כאמצעי להבעה רגשית של הפרט (Watts, 2017). האמנות מייצגת את האמן, והוא נעשה האובייקט של יצירת האמנות (Khankeh & Shokry, 2021).

התפיסה התרבותית המורכבת בין המסורתי למודרני נמצאת באזור השנוי במחלוקת בחברה הערבית, והיא באה לידי ביטוי גם בתחום האמנות (Behbehani, 2016; Lutfi, 2020). האמנות המסורתית בחברה הערבית היא בעיקרה אמנות איסלמית שהתפתחה במגבלות ההלכה המוסלמית – השריעה האוסרת יצירת דמות אדם בציור או בפיסול (Ramli et al., 2017). במקומה התפתחו הקליגרפיה של הכתב הערבי, ועיטורי ערבסקות (Brend, 1991; Shaw, 2019). עם זאת, האמנות המודרנית בעולם הערבי שנויה במחלוקת שכן לעתים היא סותרת את האידאולוגיה הדתית (Ramli et al., 2017).

בעשורים האחרונים הולכת וגוברת ההתייחסות לאמנות מודרנית בחברה הערבית (Gencer, 2020). ניתוח האמנות המודרנית בחברה הערבית על פי לוטפי (Lutfi, 2020) מעלה כי אמנים שאפו לשלב את התהליכים האמנותיים המערביים שנרכשו עם תכנים הטבועים בתרבויותיהם. היו שזכו להערכה חיובית, אך אחרים בוקרו בחריפות ותויגו כתומכיו של קולוניאליזם תרבותי.

גנסר (Gencer, 2020) מצאה שמחקרים וכתבים רבים מציגים את האמנות המודרנית בעולם הערבי כמעוררת שפע של רעיונות, תקוות ולעיתים אף חששות מפני המודרניזם. בהבהאני (Behbehani, 2016) מבקרת את תפיסת האמנות בחברה הערבית בכך שהחברה פחות מעודדת התקשרות עם האמנות. לוטפי (Lutfi, 2020) טוענת שכל זה מתחיל בכך ששיעורים באמנות אינם כלולים בתוכנית הלימודים בבתי הספר בעולם הערבי. תפיסת אמנות זו מהווה מסגרת שמבעדה אפשר להתבונן על מקומה של האמנות בטיפול באמנות ובמפגש שנוצר בין מטפלות באמנות לבין מטופלים מהחברה הערבית מתוך המגע שלהם עם האמנות בחדר הטיפולים. מחקר (Bar Zaken & Walsh, 2021) שעסק בנייתו ראינות וצירי דימויים של מטפלות מנוסות מהחברה הערבית מעלה כי המטפלות השתמשו באופן ייחודי בחומרי האמנות, ודרכן הייחודית לשלב חומרים אלה בחדר הטיפולים סייעה להן להתמודד עם קשיים שהתעוררו במהלך הטיפולים ואפשרה להן ליצור טיפולים מותאמי תרבות. הדרכים לשילוב האמנות בחדר הטיפולים, כפי שהציגו המטפלות, יוצרות בקרב המטופלים חוויה של הימצאות במרחב ביתי. כפי שהגדיר פרויד (2012), כמרחב מוכר שאינו מעורר חרדה ומאפשר תחושת נינוחות המספקת קרקע טובה לעבודה טיפולית אותנטית. להלן אפרט את החומרים ששימשו ודרכי שילוב האמנות בחדר הטיפולים:

א. אמנות שצמחה מהתרבות: בחירת החומרים והכלים האמנותיים המותאמים

המטפלות השתמשו במגוון מלאכות יד בעבודתן הטיפולית – מתפירה ורקמה של כריות ובגדים דרך נגרות ועד תכשיטים ויצירת כלים מזכוכית. בחירה זו במלאכת יד נועדה לעורר עניין ולהתאים את האמנות לתרבות. מלאכת יד מאפיינת תרבות קולקטיבית ובאופן כללי את התרבויות שאינן מערביות (Goggin, 2014). כמו כן שימשו חומרים מסוכנים, כגון דבק חם, מסור, פטיש ומסמרים, במטרה לעורר את חוויית הסכנה בחדר הטיפולים ולעסוק בדרכים להתמודדות עם המצב. עביר מספרת:

אני משתמשת הרבה במחזור, עץ. אני מביאה עץ מנגריות, אני משתמשת בדבק חם. אני נותנת לילדים להשתמש בדבק חם, גם לילדים קטנים. גם אם נפצעים, אז מה? אז לומדים איך ומה עושים. כמובן שאני מלמדת איך לעבוד עם דבק חם, אבל יש שם הרבה אחריות. ילדים אצלנו מתנסים עם הרבה דברים מסוכנים, ובעיניי ללמד אותם ללמוד עם משהו שהוא שימושי, ויכול להיות מסוכן אבל מיטיב ובצורה נכונה ומשהו טוב, אני נותנת הרבה לעשות עם דבק חם. אפילו פעם עבדתי עם ילד שיש לו נטיות אובדניות, שעבד הרבה עם דבק חם. אני עובדת עם מסמרים, פטישים, וזה כבר בגילאי יסודי, וזה משהו שלא עושים באקדמיה.

דוגמה זו ממחישה כיצד המטפלות משלבת בחדר הטיפולים חומרים שמעוררים תחושה של סכנה, מתוך בחירה לחשוף את הילדים לחוויה מציאותית בעולם שאורבות בו גם סכנות שיש להתמודד עמן.

ג'אן מתייחסת לשימוש בתפירה בטיפול:

שילבתי למשל כל מיני דברים של תפירה וחרוזים, וזה מדבר לחברה הערבית. עבודה עם חוטים ובקולאז' עם בדים. זה קשור לתרבות שלנו, כי כל אישה ערבייה תופרת ועושה דברים כאלה. אפילו בבית ספר אני זוכרת שלמדתי תפירה.

עבודה במלאכת יד בחדר הטיפולים עשויה לייצר העצמה חברתית, תחושת סולידריות וחיבור לקולקטיב (Goggin, 2014). המטפלות משתמשות במלאכת יד ממקום שמחבר בין האמנות לבין תרבות המטופלים ותרבותן הן. כך הן משלבות את תחום הטיפול באמנות באזור מוכר וביתי עבור המטופלים ואינן מחריגות את תחום האמנות לחדר הטיפולים, אלא יוצרות העצמה חברתית וחיבור לקהילה.

ב. בגובה העיניים: דרכים ייחודיות לשילוב אמנות בחדר הטיפולים

המטפלות יצרו דרכים ייחודיות לשילוב אמנות במהלך הטיפול – דרכים שאפשרו גישה המנגישה למטופלים את האמנות באופן מותאם ובגובה העיניים. נראה כי המטפלות מעצימות את המטופלים ומאפשרות להם מגע מיטיב עם האמנות. להלן הדרכים שהן הציגו:

(1) **התייחסות לאסתטיקה של האמנות כחלק לגיטימי בטיפול מתוך שאיפה להעצמה**

ולהרחבת המוטיבציה למגע עם האמנות. מגדור מתארת תובנה שעלתה בה מתוך ניסיונה בשטח, כשהיא מסבירה כיצד הדגש על האסתטיקה ביצירת האמנות של המטופל אינה מקובלת באקדמיה, בשונה מאופן התייחסותה לאמנות בחדר הטיפולים: *...אז יש את הקטע הזה של יפה ולא יפה, המחסום הזה של יפה ולא יפה. ללא ספק הרבה ילדים אוהבים שתצא להם עבודה אסתטית ויפה וזה משהו שבהתחלה מאוד הפריע לי כי בלימודים אנחנו לא מסתכלים על יופי. אנחנו צריכים להתייחס יותר להשלכיות. אבל כשאת מבינה שזו חוויית הצלחה לילד, שאין לו הרבה חוויית הצלחה, אז את עוזרת לאסתטיות. אולי זה משהו שהוא לא אקדמי.*

(2) **הגדרת הרגשות של מטופלים באמצעות ציורי אמוג'י לפני שהם מתבקשים לתאר**

את הציור שלהם. המטפלות עושות זאת על מנת ללמד את המטופלים שפה רגשית כבסיס לאמנות. עמירה הבינה מניסיונה בשטח ששאלה פשוטה, כגון "תוכל לתאר לי את מה שציירת?", יכולה להיות מורכבת כשהשפה הרגשית אינה מבוססת. לפיכך, היא מצאה דרך ייחודית ללמד שפה רגשית – באמצעות ציורי אמוג'י המוכרים בעיקר מתכתובות בווטסאפ וברשתות החברתיות:

למדנו בהכשרה לשאול מטופל, מה ציירת? הם לא יודעים לתאר מה עשו ומה מרגישים. בשנה הראשונה לטיפול אני עובדת על זיהוי רגשות כבסיס לשאלה מה ציירת ואיך אתה מרגיש, דרך כדורי אמוג'י רגשי.

(3) **שילוב אמנות בהדרגה ובתיבול של הומור** כדי לכלול אמנות כחלק מהתהליך הטיפולי. ביאת מדגימה כיצד מצאה דרך ייחודית לשלב את האמנות במקרים שהמטופלים מתנגדים לה, באמצעות הומור ובהדרגה בד בבד עם יצירת אמון:

לפעמים הילדים מאוד נרתעים מהאמנות, במיוחד בחברה הערבית. הם אומרים לי, "אני לא יודע לצייר". ואני מביאה את זה [את האמנות] בהתחלה דרך הומור. אני לא מנסה להכתיב למטופל ש"אתה חייב לעשות את זה", זה [ההומור] יותר מרגיע אותו. אני בהתחלה משחקת עם הילדים ולאט לאט אני מכניסה את הפן האמנותי.

(4) **המטפלות היוו מודל לחיקוי** עבור המטופלים בעובדה שהן הציגו את עצמן כלא יודעות לצייר כדי לספק למטופל חוויית תאומות ומוטיבציה ליצור. פטמה מדגימה כיצד היא אמפתית כלפי תחושת המטופל סביב חוסר היכולת שלו ליצור, והיא מתקשרת איתו בגובה העיניים ומספקת עבורו מודלינג לחוסר היכולת עם תקווה לעבודה משותפת:

הם נרתעים שהם לא יודעים לצייר, אז הם מרגישים שהם מקשקשים. אני אומרת להם "גם אני לא יודעת ליצור, אני לא פיקאסו. זה בסדר, אפילו שאנחנו משרבטים, שרבוט מבחינתי זה ציור, וגם מבחינתך זה אמור להיות ציור".

התערבות כזו יוצרת חוויה של זולת-עצמי תאומות אצל המטופל, כפי שהיינץ קוהוט (Baker & Baker, 1987) הגדיר את הצורך של האדם בחוויה שאנו דומים לאחר ושהוא יכול להקשיב לנו ולהכיל אותנו.

סיכום

המאמר מציג את הפערים המצויים בין התרבות המערבית האינדיבידואלית לבין התרבות הקולקטיבית המסורתית, כפי שחוות מטפלות באמנות בחברה הערבית בעבודתן עם בני תרבותן. פערים אלה מייצרים מורכבויות במבחר רבדים במפגש מטפלות באמנות-מטופלים-אמנות. מאמר זה מציג את האופן הייחודי שבו מטפלות מְבנות זהות-תרבותית המתבססת על מעבר מהפרדה בין תרבויות אל עבר שילוב והטמעה של מגוון עקרונות משתי התרבויות ויצירת קול שלישי ייחודי. למידה מדרכן האינטגרטיבית הייחודית עשויה לסייע למטפלים הנאלצים לגשר בין תרבויות בחדר הטיפולים ועל ידי כך לסייע למטופלים מתרבויות שאינן מערביות. מקום זה הוא התקווה לתהליכי שינוי בריאים המתפתחים בתחום הטיפול רגיש התרבות באמצעות אמנות.

מקורות

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). **השנתון הסטטיסטי לישראל**. ירושלים: למ"ס.
- פריד, ז' (2012). **האליביתי**. חת גינזבורג, מתרגמת; יצחק בנימיני, עורך. תל אביב: רסלינג.
- קור, פ' (1985). **הדג שלא רצה להיות דג**. ירושלים: כותר.
- Abduljaber, M. (2018). Effects of modernization and globalization on values change in the Arab world. *Changing Societies & Personalities*, 2(2), 161-182.
- Al-Krenawi, A. (1999). Social workers practicing in their non-western home communities: Overcoming conflict between professional and cultural values. *Families in Society*, 80(5), 488-495.
- Alyami, A. (2009). The integration of art therapy into physical rehabilitation in a Saudi hospital. *The Arts in Psychotherapy*, 36(5), 282-288.
- Baker, H. S., & Baker, M. N. (1987). Heinz Kohut's self-psychology: an overview. *The American Journal of Psychiatry*, 144(1), 1-9.
- Bar Zaken, S. & Walsh, S. D. (2021). Bridging the cultural gap: challenges and coping mechanisms employed by Arab art therapists in Israel. *The Arts in Psychotherapy*, 76, 101853.
- Behbehani, A. A. (2016). A portrait of a nation: culturally sensitive art therapy in the Arab world. In D. E. Gussak, & M. L. Rosal (Eds.). *The Wiley Handbook of Art Therapy* (pp. 735-744). West Sussex: John Wiley & Sons.
- Brend, B. (1991). *Islamic art*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Cohen, A. (2018). 23 Cultures within Cultures in Israel: Jewish and Arab Cultures and the Work-Family Interface. *The Cambridge Handbook of the Global Work-Family Interface* (pp. 424-435).
- De Piano, F. (2020). *Cross-cultural counseling: the Arab-Palestinian case*. NY: Routledge.
- Doby-Copeland, C. (2006). Cultural diversity curriculum design: an art therapist's perspective. *Art Therapy*, 23(4), 172-180.
- Dwairy, M., & Van Sickle, T. D. (1996). Western psychotherapy in traditional Arabic societies. *Clinical Psychology Review*, 16(3), 231-249.
- Dwairy, M. (1997). Addressing the repressed needs of the Arabic client. *Cultural Diversity and Mental Health*, 3(1), 1.
- (2013). A bio-psycho-social model of psychotherapy. *International Journal of Social and Behavioural Sciences*, 1(4), 97-104.

- Dwairy, M. A., & Jagelman, J. (2020). *Cross-cultural counseling: the Arab-Palestinian case*. NY: Routledge.
- Gencer, Y. (2020). Translation, print media, and image in Arab modern art. *Review of Middle East Studies*, 54(1), 37–49.
- Goggin, M. D. (2014). Threads of feeling: embroidering craftivism to protest the disappearances and deaths in the "war on drugs" in Mexico. *Textile Society of America Symposium Proceedings*.
- Halabi, R., & Horenczyk, G. (2020). Reincarnation beliefs among Israeli Druze and the construction of a hard primordial identity. *Death Studies*, 44(6), 347–356.
- Hall, E. T., & Hall, E. T. (1990). *The hidden dimension*. NY: Anchor Books.
- Hocoy, D. (2020). The Challenge of multiculturalism to humanistic psychology. In L. Hoffman, H. Cleare-Hoffman, N. Granger and D. John (Eds.), *Humanistic approaches to multiculturalism and diversity: perspectives on existence and difference*, 1(3). NY: Routledge.
- Kalliny, M., Saran, A., Ghanem, S., & Fisher, C. (2011). Cultural differences and similarities in television commercials in the Arab world and the United States. *Journal of global marketing*, 24(1), 41–57.
- Karayanni, M. (2020). *A multicultural entrapment: religion and state among the Palestinian-Arabs in Israel*. Cambridge University Press.
- Khalaf, S. (2014). Living with dissonant sexual codes. In Khalaf, S., & Gagnon, J. (Eds.), *Sexuality in the Arab world*. London: Saqi.
- Khankeh, M., & Shokry, M. (2021). Selfie: the emergence and manifestation of individualism in art. *Theoretical Principles of Visual Arts*, 5(2), 124–139.
- Khattab, N. (2005). Ethnicity, class and the earning inequality in Israel, 1983–1995. *Sociological Research Online*, 10(3), 1–17.
- Lutfi, D. A. (2020). Towards a flexible visual art education in the Arab world. *International Journal of Educational Policy Research and Review* 7(3), pp. 105–111.
- Magnússon, S. G. (2011). The life of working-class women: Selective modernization and microhistory in early 20th century Iceland. *Scandinavian Journal of History*, 36, 186–205.
- Mdallel, S. (2003). Translating children's literature in the Arab world: the state of the art. *Meta: Translators' Journal*, 48(1–2), 298–306.
- Omran, A. R. (2012). *Family planning in the legacy of Islam*. London: Routledge.

- Ramli, I., Masrek, M. N., Gani, M. A. A. A., Mokhtar, M., & Osman, M. R. (2017). Visual art from the perspectives of Islamic Shariah: a proposed model. *Advanced Science Letters*, 23(4), 3029–3032.
- Shaw, W. M. (2019). *What is "Islamic" art?: between religion and perception*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Triandis, H. C. (2018). *Individualism and collectivism*. NY: Routledge.
- Watts, A. (2017). *Psychotherapy east & west*. Novato, CA: New World Library.